

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (15)

คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย 2,000 คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย. บทความนี้จะนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง 2 คณะ มาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่างจะได้นำเสนอต่อคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป.

มุตกิด, มุตร์กัจจ [มุต-ตะ-กิด] น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดกับผู้หญิง ผู้ป่วยมักมีระดูขาว ปัสสาวะขุ่นข้น บางครั้งบริเวณขอบทวารเบาอาจเป็นเม็ดหรือแผลคัน เปื่อย แสบ เหม็นคาว มีอาการแสบอกร กินอาหารไม่รู้รส ปวดหลัง เสียวมดลูก เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยหลายเล่มแบ่งมุตกิด

ออกเป็น ๔ จำพวก คือ ๑) ปัสสาวะเป็นขี้เลือดมีกลิ่นเหมือนปลาเน่า ๒) ปัสสาวะเป็นเลือดจาง ๆ สีเหมือนน้ำขานหมาก ๓) ปัสสาวะเป็นหนองจาง ๆ เหมือนน้ำข้าวข้าว และ ๔) ปัสสาวะเป็นเมือกหดยดลงเหมือนน้ำมูกไหล, เขียนว่า มุตรกฤต มุตระกฤต หรือ มุตรกฤจ

คณะกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.กักร มนูญปัจ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ชูติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิละเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, พญ.สมบุญรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอัศวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิต ว่องวีระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุช ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริณูชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนา, นางกันทิมา สิทธิธัญกิจ.
คณะกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.พเยาว์ เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบุญรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอัศวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ด. หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หัสละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญหา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเรจริ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ดิวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนา, นางกันทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ.

ก็มี.

มุตตมาต, มุตตมาต [มุตตะคาค] น. โรคชนิดหนึ่งที่ ทำให้เกิดความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ ตำรา แพทย์แผนไทยว่าเกิดจากการกระทบกระทั้ง เช่น จากอุบัติเหตุ เพศสัมพันธ์ ผู้ป่วยมีอาการปวด มากเวลาถ่ายปัสสาวะ ปัสสาวะกะปริบกะปรอย ปวดขัดบริเวณสีข้าง จุกเสียดบริเวณหน้าอก อาเจียนเป็นลมแปล่า เบื่ออาหาร เป็นต้น ดัง คัมภีร์มัจฉาปัคนทิกา [๒/๒๔๕] ตอนหนึ่งว่า “... มุตตมาฏ ๔ ประการ ว่าเมื่อจะถ่ายปัสสาวะออก มานั้น ให้ปวด ให้ขัดเจ็บแปล่งกำลัง ให้โลหิตซ้ำ เปนหนองขึ้นขึ้นดำดูจนน้ำครานั้น ชื่อมุตตมาฏ อันนี้เกิดด้วยกระทบชอกซ้ำ จึงสำแดงโทษเปน ดังนี้ กระทำให้ขัดราวค่างดูเส้นปัสสาวะ แลให้ เสียดแทงในอก จะไหวไปมามีสะดอก บริโภค อาหารมิได้ให้อาเจียนเปนลมแปล่า รู้มีถึงว่าเปน เมตยอตกภายใน...”, เขียนว่า มุตตมาฏ หรือ มุต ระมาฏ ก็มี.

มุตตัง [มุตตัง] น. น้ำปัสสาวะ น้ำเบา เยี้ยว เป็นองค์ ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

มุตตรกฤต, มุตระกฤต, มุตตรกฤจฺ, [มุต-ตระ-กิด] ดู มุตกิด, มุตริกิจฺ.

มุตตรมาฏ, มุตระมาฏ [มุต-ตระ-คาค] ดู มุตตมาต, มุตตมาต.

เม็ด น. ๑. ของที่เป็นก้อนขนาดเล็ก หรือเป็นตุ่ม เล็ก ๆ. ๒. ลักษณะนามเรียกของที่เป็นก้อนเป็น ตุ่มเล็ก ๆ.

เมโท น. มันทัน (เนื้อมันสีขาวอมเหลืองในร่างกาย) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เมืองบน น. ดินแดนที่อยู่เหนือพื้นดิน พื้นน้ำ เช่น บนอากาศ บนต้นไม้ บนภูเขา ดังตำรายาศิลา จารึกในวัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม [๔/๓]

ตอนหนึ่งว่า “... โอมไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ชื่อเอ๋ย ครูตูละลอบอกให้ รู้จัก ลักษณะแม่ชื่อกระแทนเมืองบน แม่ชื่อกลางหน และเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...”.

เมืองล่าง น. ดินแดนบนพื้นดินหรือในน้ำ ดังตำรายา ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... โอมไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญ เชิญเกิดแม่ชื่อเอ๋ย ครูตูละลอบอกให้ รู้จัก ลักษณะแม่ ชื่อกระแทนเมืองบน แม่ชื่อกลาง หนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...”.

เม่งฆาง น. เม็ดยอดที่ผุดขึ้นมาเป็นกลุ่ม มักมีเม็ด เล็ก ๆ กระจายอยู่เป็นบริวาร ดังคัมภีร์ประถม จินดา [๑/๓๐๒] ตอนหนึ่งว่า “... ในเมื่อแม่ทราง ทั้ง ๔ ยอดขึ้นมาประชุมพร้อมกันในนาภีแล้ว เมื่อใด ก็ทำให้ตัวร้อน ให้ลงราก ให้กระหายน้ำ ให้กินเข้า นมมิได้ ครั้นเมื่ออายุกุมารได้ขวบ ๑ กับ ๗ ๘ เดือน จึงบริวาร ๔๐ ยอดนั้น ก็แบ่งกันมา ขึ้นประจำอยู่หัวหน้า ๑๐ ยอด ขึ้นประจำอยู่หน้าก็ ๑๐ ขึ้นประจำอยู่กะเกาะเข้า ๑๐ ยอด ขึ้น ประจำอยู่ลิ้น ๑๐ ยอด เปน ๔๐ ยอดด้วยกัน ดังนี้...”.

เม่งนม น. หูึ่งที่ให้เด็กอื่นกินนมของตนแทนแม่.

เม่งนมเบญจกัลยาณี ดู เบญจกัลยาณี.

โมง น. วิธีนับเวลาตามประเพณีในเวลากลางวัน, ถ้า เป็นเวลาก่อนเที่ยงวัน ตั้งแต่ ๗ นาฬิกา ถึง ๑๑ นาฬิกา เรียกว่า โมงเช้า ถึง ๕ โมงเช้า, ถ้าเป็น ๑๒ นาฬิกา นิยมเรียกว่า เที่ยงวัน, ถ้าหลังเที่ยง วัน ตั้งแต่ ๑๓ นาฬิกา ถึง ๑๗ นาฬิกา เรียกว่า บ่ายโมง ถึงบ่าย ๕ โมง, ถ้า ๑๘ นาฬิกา นิยม เรียกว่า ๖ โมงเย็น หรือ ย่ำค่ำ.

ยักนัง [ยะกะนัง] น. ตับ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

ยอก ก. รู้สึกเจ็บแปลบคล้ายมีอะไรมาเสียดแทง.

ยักกระสาย น. การเปลี่ยนน้ำกระสายยาไปตามโรค หรืออาการแทรกซ้อนที่แพทย์คาดว่าอาจจะเกิดขึ้นได้.

ยักขันธ์เยาว์ ดูใน แม่ชื้อ.

ยักขันธ์สุทธี ดูใน แม่ชื้อ.

ยากวาด น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้ป้ายในคอทารกและเด็กโดยรอบด้วยนิ้ว มักใช้น้ำซี้สำหรับแก้หละ ละออง ชาง เป็นต้น ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๓๑๔-๓๑๕] ตอนหนึ่งว่า "...ยากวาดทรางสกอขนานนี้ท่านให้อาผลมะแว้ง เครือ ตรีกฎก กเทียม กำมะถันแดง ผิวมะกรูด ขมิ้นอ้อย เมดในมหนาว สานช่ม ดินประสิขชาว รวมยา ๑๑ สิ่งนี้เอาเสมอภาคทำเปนจุน เอาน้ำประสานทองเท้ายาทั้งหลายบดปั่นแต่งไว้...".

ยาแก้หัวดวง ดู เบญจโลกวิเชียร.

ยาขโลม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้ชุบไล่หรือเช็ดตามตัวให้เปียก ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๑๘๑] ตอนหนึ่งว่า "...ยาขะโลมท่านให้อาราก โมง รากราวดวน รากไชย้อย รากญาแพรก รากตำลึง รากผักเข้า ดินประสิขชาว ครียา ๗ สิ่งนี้เอาเสมอภาค บดทำแท่งไว้ละลายน้ำชาวเข้า ขโลมหายดีนัก ๆ...".

ยาประจุ น. ยาแผนโบราณพวกหนึ่ง ใช้ขับพิษ ถ่ายพิษ ล้างพิษ หรือฟอกพิษ เช่น ยาประจุโลหิต.

ยาประจุโลหิต น. ยาฟอกเลือด ยาขับโลหิตระดูที่เน่าเสียออกจากร่างกาย.

ยาพ่น น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้อมในปาก แล้วเป่าให้พุ่งออกมาเป็นฝอย กระพบบตามผิวกายบริเวณที่เป็นโรค เพื่อรักษาหรือบรรเทาอาการของโรค ดังคำภีร์ตักกศิลา [๑๕/๒๓๙] ตอนหนึ่งว่า "...ยาพ่นภายนอก กระทุ้งให้ออก

มานอกกายา ย่านางใบมะขาม วัลย์เปรียงเอามา ดินประสิขแทรกยา พ่นผุดทันใจ...".

ยาพอก น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้โปะตามบริเวณที่ต้องการ เพื่อบำบัดรักษาโรค หรืออาการบางอย่าง ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๓] ตอนหนึ่งว่า "...แล้วจึงแต่งยาพอกตามชายโครง ให้ดับหัดขึ้นไปขนานนี้ ท่านให้อาหน่อไม้ เหม่า เหล็ก ปูนขาว บดพอกชายโครง ๓ วันหายดีนัก ๆ...".

ยาเพชรสว่าง ดู เบญจโลกวิเชียร.

ยาม ๑ น. เวลา ๒๑.๐๐ น. บางครั้งเรียก หนึ่งยาม.

ยาม ๒ น. เวลา ๒๔.๐๐ น. บางครั้งเรียก สองยาม.

ยาม ๓ น. เวลา ๐๓.๐๐ น. บางครั้งเรียก สามยาม.

ยาม ๔ ดู ย่ำรุ่ง.

ยาม, ยาม- [ยาม, ยามะ-] น. ส่วนแห่งวัน ยามหนึ่ง มี ๓ ชั่วโมง รวมวันหนึ่งมี ๘ ยาม ในบาลีแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ยาม ยามหนึ่งมี ๔ ชั่วโมง เรียกว่า ปฐมยาม, มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม.

ยามกลาง ดู มัชฌิมยาม.

ยามต้น ดู ปฐมยาม.

ยามยาดรา [ยามยาดตรา] น. เวลาที่เหมาะสมสำหรับการเริ่มออกเดินทางจากบ้าน ดังคำภีร์แผนนวด [๒/๑๒๐] ตอนหนึ่งว่า "...ถ้าจะยาดราไปแห่งใดๆ เมื่อจะไปในั้นฤกษ์ดีแล้วจึงไปมิได้มีอันตรายเลย ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๑ เดินทางมักผิอดอย่าได้ยาดรา...".

ยามสุดท้าย, ยามหลัง ดู ปัจฉิมยาม.

ยาสูม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่ง ใช้โปะไว้บนกระหม่อมของทารกหรือเด็ก เพื่อให้ตัวเย็น แก้ไข้ แก้หวัด เป็นต้น ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑/๔๐๑-๔๐๒] ตอนหนึ่งว่า "...แล้วจึงให้แต่งยาสูม ขนานนี้ท่านให้อา ดอกมลิ ดอกพิบูล ดอกกระดังงา ใบพุทรา ใบผักเป็ด รากเข้าสาน

รากสลิด รากอังชัน รากมูลกาทั้ง ๒ หัวหอม
ดินประสิวขาว รวมยา ๑๒ สิ่งนี้เอาเสมอภาค
บดสุ่มกระหม่อมแต่เช้าจนเที่ยงจึงเอาออกเสียบ
....”.

ยาหม้อ ดู ยาต้ม.

ยาห้าราก ดู เบญจโลกวิเชียร.

ย่ำคำ น. เวลา ๑๘.๐๐ น.

ย่ำรุ่ง น. เวลา ๐๖.๐๐ น., ยาม ๔ ก็เรียก.

ยี่ด ก. ทำให้ขยายตัว คลายออก หรือกลับสู่สภาพ
ปกติ เช่น ยี่ดเส้น.

ยูนานี น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมที่มีรากฐานจากคำ
สอนของฮิปโปเครติส (Hippocrates) ปราชญ์
และแพทย์ชาวกรีกซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วง ๔๖๐-๓๗๗
ปีก่อนคริสต์ศักราช ต่อมาเผยแพร่ไปในอาหรับ
และเปอร์เซีย ชาวอาหรับนำไปเผยแพร่ใน
ประเทศอินเดียตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๔
ปัจจุบันยังมีการเรียนการสอนและการใช้การ
แพทย์ยูนานีในระบบสุขภาพของอินเดียและ
ประเทศแถบเอเชียใต้ การแพทย์ยูนานีเชื่อว่า
ร่างกายประกอบด้วยธาตุพื้นฐาน ๔ ธาตุ ได้แก่
ดิน อากาศ น้ำ และไฟ และมีของเหลว ๔ อย่าง
หล่อเลี้ยง ได้แก่ เลือด เสมหะ น้ำดีเหลือง และ
น้ำดีดำ ซึ่งหากของเหลวเหล่านี้นี้ไม่สมดุลจะ
ทำให้เกิดเจ็บป่วย.

ระดู น. เลือดประจำเดือนที่ถูกขับถ่ายจากมดลูกออก
มาทางช่องคลอด.

ระดูล้างหน้า น. ระดูที่มากเกินไปเมื่อเริ่มตั้งครรภ์.

รัตมาต, รัตมาฏ ดู รัตตมาต.

รัตตมาต [รัตตะคาต] น. ๑. เส้นเลือดแดงใหญ่
บริเวณขาหนีบ เส้นข้างขวา เรียก รัตตมาตขวา
เส้นข้างซ้าย เรียก รัตตมาตซ้าย. ๒. เส้นบริวาร
ของเส้นอิทา และเส้นปิงคลา แล่นจากบริเวณ

ขอบกระดูกเชิงกราน ตรงขึ้นไปถึงบริเวณต้นคอ
มี ๒ เส้น แขนขนาบไปกับกระดูกสันหลัง เส้น
ข้างขวา เรียก รัตตมาตขวา เส้นข้างซ้าย เรียก
รัตตมาตซ้าย, รัตมาต หรือ รัตมาฏ ก็เรียก.

รัตตมาตขวา ดูใน รัตตมาต.

รัตตมาตซ้าย ดูใน รัตตมาต.

รากขวัญ (ราชา) น. ไพลลาร้า เรียกว่า พระรากขวัญ.

รากดิน น. เครื่องยาลัทธิวัชรยานชนิดหนึ่ง ได้จากไส้

เดือนดิน (earthworm) สกุล *Pheretima* หลาย
ชนิด เช่น ไส้เดือนแดง [*Pheretima*
aspergillum (E. Perrier)] ที่ล้างน้ำสะอาด ตาก
แดดจนแห้งสนิท อาจนำมาคั่วหรือเผาเป็นถ่าน
ก่อนใช้ ตำราสรรพคุณยาไทยว่า มีรสเย็นคาว
สรรพคุณใช้แก้ไข้ แก้ไข้กาฬ บำรุงตับ แก้หอบ
หืด แก้อ่อนในกระหายน้ำ เป็นต้น, ไส้ดิน ก็เรียก.

ราชยักษวายุ [ราชทะยัก-] ดู ลมราชยักษ, ลมราช
ยักษ, ลมราชยักษ.

ราเปร้าพัด ดู ใช้ราเปร้าพัด.

ราหัต ก. แทรก, เจือ, ใส่, โรย ด้วยยาปริมาณเล็กน้อย
โดยใช้ปลายนิ้วหัวแม่มือและนิ้วชี้จับเข้าหากัน
ดัดคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๙๖] ตอนหนึ่งว่า “...
รวมยา ๒๕ สิ่งนี้เอาเสมอภาค เอาโกฏหัวบัวเท่า
ตัวยาทองให้ทำเป็นจุนเอาหน้าดอกไม้นั้น
กระสาย บดปั้นแท่งไว้ละลายน้ำดอกไม้นั้น ให้
แทรกพิมเสนกินแล้วราหัตชะมดด้วยวิเศษนัก...”.

ริดสีดวงคุด, ริดสีดวงคุด, ริดสีดวงคุด น. ริดสีดวง
ประเภทหนึ่ง เกิดที่ทวารหนัก ผู้ป่วยมีอาการ
ถ่ายอุจจาระแล้วมีเลือดสด ๆ ปนออกมา หัวริด
สีดวงยื่นออกมาที่ขอบช่องทวาร เหมือนกลีบมะ
เฟืองบ้าง เตี้ยๆ โป่งบ้าง ทำให้คันและปวดที่
บริเวณรอบทวารอย่างมาก ดัดคัมภีร์โรคินทาน
[๒/๓๕๘] ตอนหนึ่งว่า “... อาหารเก่าเมื่อ คือ

ทรงขโมยกินลำไส้ ถ้าพ้นกำหนดทรงแล้ว คือ ฤๅดวงคู่นั้นแล ถ้าจะแก้ไขประกอบยา...แก้ ฤๅดวงคู หายแล...", ฤๅดวงคู หรือ ริตสีดวง ทวาร ก็เรียก.

ริตสีดวงตา ดู วิตานะโรค.

ริตสีดวงทวาร ดู ริตสีดวงคูณ, ริตสีดวงคูท, ริตสี- ดวงคู.

ริตสีดวงมหากาฬ น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดใน ลำคอ ออก ลำไส้ และทวารหนัก เมื่อเริ่มเป็นผู้ ป่วยมีเม็ดขนาดเท่าถั่วเขียวขึ้นเป็นกลุ่ม ๙-๑๐ เม็ด เมื่อสุกจะแตกออกเป็นหนองปนเลือด แล้วจะเปื่อยลามเป็นปื้น มีหนองปนเลือดไหล ชิมตลอดเวลา ปากคอเปื่อย กินอาหารเผ็ดร้อน ไม่ได้ ตำราการแพทย์แผนไทยว่าริตสีดวง ประเภทนี้แบ่งออกเป็น ๔ ชนิด ตามตำแหน่งที่ เกิด ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๑๕/๒๘๖] ตอนหนึ่ง ว่า "... จะกล่าวกำเนิดริตสีดวงมหากาฬ ๔ จำพวก จำพวกหนึ่งขึ้นในคอ จำพวกหนึ่งขึ้นในอก จำพวกหนึ่งขึ้นในทวาร จำพวกหนึ่งขึ้นในลำไส้ ทรวงอก ลำคอเป็นเม็ดๆ เท่าถั่วเขียว เมื่อสุก แตกออกเป็นบุพโพลิตดอกมาแล้วเลื่อน เข้าหากันบานดังดอกบุก เป็นบุพโพลิตไหล ไม่รู้ว่าเป็นฝี หนึ่งเกิดขึ้นดังเมล็ดข้าวโพดตาม ลำไส้ลำคอ...".

ริตสีดวงแห้ง น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการ กระหายน้ำ ออแห้ง คอแห้ง ไอ หอบ ผอมเหลือง สาเหตุเนื่องมาจากพังผืดพิการ หรือแตก ดัง คัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑๔/๒๘๕] ตอนหนึ่งว่า "... พังผืดพิการ มักให้ออกแห้ง ระหายน้ำ อย่างนี้คือ โรคริตสีดวงแห้งนั้นแล...".

รูปขันธ์ [รูปขันธ์, รูปปะขันธ์] น. กองรูป, สิ่งที่มีมองเห็น ได้ด้วยตา รวมถึงพฤติกรรมและคุณสมบัติอื่น

ของส่วนที่เป็นร่างกาย, เป็นขันธ์ ๑ ที่เป็นรูป ธรรมในขันธ์ ๕, รูปขันธ์ ๖ ก็เรียก.

รูปขันธ์โร ดู รูปขันธ์.

เรือนเพลิง, เรือนไฟ น. สถานที่สำหรับมารดาหลัง คลอดบุตรให้อยู่ไฟ.

โรคลม น. ความผิดปกติที่มีสาเหตุมาจากธาตุลม เกิดขึ้นได้ทั่วร่างกาย ทำให้มีอาการแตกต่างกัน ไปตามชนิดของลมที่ทำให้เกิดโรค เช่น ลม ชิวหาสดมภ์ ลมมหาสดมภ์ ลมปลายปัทมาต ลมปะกัง ลมกระษัย.

โรหิณีโรค, โรหิณีโรค น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิด ในลำคอ ผู้ป่วยมีเสมหะมาก ลมหายใจมีกลิ่นเหม็น มีเลือดออกในลำคอ กินอาหารไม่ได้ ไม่รู้ รสอาหาร เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๖๖] ตอนหนึ่ง ว่า "... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วย ลักษณะฤๅโรคอันชื่อว่า โรหิณี กล่าวคือโรค ริตสีดวง อันบังเกิดขึ้นในลำคอนั้นเป็นคำรบ ๕ มีอาการกระทำให้ชุ่มไปด้วยเสมหะ ให้เหม็น คาวคอบเป็นกำลัง บางทีให้เฝ้าเหม็นโขง ให้ลำคอ เป็นเลือด บริโภคอาหารมิได้ไม่มีรส ฯ...". ดู ริตสีดวง ประกอบ.

ฤดู ๓ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปีเป็น ๓ ฤดู ฤดูละ ๔ เดือนตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ได้แก่ **คิมหันตฤดู** (ฤดูร้อน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ **วสันตฤดู** (ฤดู ฝน) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และ **เหมันตฤดู** (ฤดูหนาว) นับตั้งแต่ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุฏฐาน ต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น คิมหันตฤดู มักทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจากสมุฏฐาน

เตโช.

ฤดู ๔ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปีเป็น ๔ ฤดู ฤดูละ ๓ เดือนตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ซึ่งอาจกำหนดไว้ต่างกัน ตำราเวชศึกษาแบ่งเป็น ฤดูที่ ๑ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ฤดูที่ ๒ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ฤดูที่ ๓ นับตั้งแต่ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย และฤดูที่ ๔ นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ส่วนคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ แบ่ง เป็น **คิมหันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๕ ถึงเดือน ๗ **วสันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๘ ถึงเดือน ๑๐ **วสันต เหมันตฤดู** นับตั้งแต่เดือน ๑๑ ถึงเดือนอ้าย และ **เหมันตคิมหันตฤดู** นับตั้งแต่เดือนยี่ ถึงเดือน ๔ ฤดูเป็นที่ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุฏฐาน ต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น วสันตเหมันต ฤดู มัก ทำให้เกิดความเจ็บป่วยเนื่องจาก สมุฏฐานอาไป.

ฤดู ๖ น. การกำหนดฤดูกาลในรอบ ๑ ปี เป็น ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือนตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ได้แก่ ฤดูที่ ๑ (คิมหันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ฤดูที่ ๒ (วสันตฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ฤดูที่ ๓ (วสันตฤดู) นับตั้งแต่ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ฤดูที่ ๔ (สารทฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ฤดูที่ ๕ (เหมันต ฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ และฤดูที่ ๖ (คิสิริฤดู) นับตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ฤดูเป็นที่ ตั้งแห่งการเกิดโรคอันเกิดจากสมุฏฐานต่าง ๆ ที่ประจำในแต่ละฤดู เช่น วสันตฤดู มักทำให้

เกิดความเจ็บป่วยอันเนื่องมาจากลมและเสมหะ.

ฤดูสมุฏฐาน ดู ฤดูสมุฏฐาน.

ฤทธิ์จร, ฤทธิ์เจริญ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ วาโยธาตุพิการ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และ สรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิวัณค์ [๑/๑๑๖] ตอน หนึ่งว่า "... ถ้าจะแก้ไข้เอาดีปัส ๑ แฝกหอม ๑ เปราะหอม ๑ พริกไทย ๑ หัวหมู ๑ ว่านน้ำ ๑ ยาทั้งนี้เอาเสมหะ รากกะเทียมเท่ายาทั้งหลาย ตำผงละลายน้ำร้อน น้ำผึ้ง ก็ได้กินแก้วาโยธาตุ พิการหายแล ยาชื่อฤทธิ์จร...".

ฤศดวงคุณ ดู ฤศดวงคุณ, ฤศดวงคุณ, ฤศดวงคุณ.

ลมขึ้น, ลมขึ้นเบื้องสูง ดู ลมขึ้นสูง.

ลมขึ้นสูง น. โรคชนิดหนึ่งหรือความผิดปกติอันเกิด จากธาตุลม ผู้ป่วยจะมีอาการอ่อนเพลีย สวิงสวาย หน้ามืด ทุ้อ เป็นตัน ดังตำรายาศิลาจารึกใน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร [๔/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า "... ยาแก้ลมขึ้นเบื้องสูง หลวงทิพรักษาพลเกล้าถวาย คือ เอายาตำ, กัญชา, อุจพิต, ดอกตี่ สิ่งละ ๔ ส่วน กระเทียม ๖ ส่วน, ว่านน้ำ, ชะเอมเทศ, โกงน้ำเต้า, โกงพุงปลา, มหาหิงคุ์ สิ่งละ ๘ ส่วน ว่านเปราะ, ผลผักชี สิ่ง ละ ๑๒ ส่วน ชิงแห้ง, แก่นเสมหะเล, รากส้มกุ่ม, สะค้าน สิ่งละ ๑๖ ส่วน พริกไทย, เปลือก ก้นกรรมา สิ่งละ ๒๔ ส่วน ทำเป็นจุนบดละลาย น้ำผึ้งรวงให้กินหนัก ๑ สลึง แก้ลมขึ้นสูงหายดี หนัก ๆ...", ลมขึ้น หรือ ลมขึ้นเบื้องสูง ก็เรียก.

ลมจะโปง ดู จับโปง.

ลมจะโปงสะคริว น. อาการตะคริวบริเวณท้อง ที่เกิด ขึ้นร่วมกับจับโปง.

ลมจ่าปราบ น. โรคลมชนิดหนึ่ง มักเป็นในเด็ก ผู้ป่วย มักมีอาการชักหลังแอม่ ตัวเย็น ขนลุก ผิดคำคล้า เลือดออกตามรูขุมขน ถ้ารักษาไม่ทันอาจถึง

ตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๘๓] ตอนหนึ่งว่า “... ยังลักขณลมอันหนึ่งชื่อว่าลมจำปราบ ร่ายนักรกระทำ พิศม์ดุจดุจพิศมฺม เมื่อจะจับนั้นให้ ดิ้นเลือกไปก่อนแล้ว จึงให้ชักหลังแอ่นไปถึง ตะโพกแล้วให้ตัวเอนชนกลับขึ้นเบื้องบน ถ้ามีรู้ แก่ตายทันใจแลโลหิตแตกทุกเส้นโลมา...”.

ลมชีวหาสตม, ลมชีวหาสตมภ์ [-ชีวหาสตม] น. โรคลมอันมีพิษชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการหาว เรอ คลื่นเหียน ขากรรไกรแข็งอ้าแล้วหุบไม่ลง พุดไม่ชัด ลิ้นกระด้างคางแข็ง มักเกิดแทรกลม อัมพาต หากรุนแรงจะทำให้ไม่รู้สึกลิ้น ตักไม่ตื่น กำหนด ๓ วัน ๗ วัน ดังคัมภีร์ชวตาร [๑๔/๔๒๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลมชีวหาสตม เมื่อแรกจับให้หาว ให้เรอแลให้เหียน แลขากรรไกรแข็งอ้าขบลงมิได้ ให้หนึ่งแค้นไปไม่รู้สึกลิ้น ตักไม่ตื่น กำหนด ๓ วัน ๗ วัน...”.

ลมตะกั๊ก ดู ลมปะกั๊ก.

ลมบาหาทีก, ลมบาหาทีก ดูใน บาหาทีก, บาหาทีก.

ลมปราบ น. โรคระบบประสาทและกล้ามเนื้อชนิดหนึ่ง มักเกิดกับกล้ามเนื้อแขน ขา หน้าอก และ สันหลัง ผู้ป่วยมีอาการปวด บวม แดง ร้อน และเจ็บเสียวแปล็บ ต่อมามีอาการชาและแขนขาลีบ.

ลมปลายปัตคาด น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจากเลือด และลมเดินไม่สะดวก ทำให้ผู้ป่วยมีอาการปวด บวม แข็ง และตึงของกล้ามเนื้อ เอ็น เยื่อหุ้ม กระดูก และริมหัวต่อกระดูก เป็นต้น.

ลมป่วง ดู ป่วง.

ลมปะกั๊ก น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดศีรษะ มาก อาจจะปวดข้างเดียวหรือสองข้างก็ได้ บาง ตำราว่ามักเป็นเวลาเช้า ผู้ป่วยอาจมีอาการอื่น ร่วมด้วย เช่น ตาพว้า วิงเวียน อาเจียน, ลมตะกั๊ก

หรือ ลันนิบาตลมปะกั๊ก ก็เรียก.

ลมปัตฆาต ดูใน ปัตฆาต.

ลมพรตีก [-พันระตีก] น. โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจาก อาการท้องผูกมาก มีลมคั่งอยู่ในท้อง เป็นเถาดาน อุดจระเป็นก้อนแข็งคล้ายขี้แมวหรือขี้เพะ ตำราการแพทย์แผนไทยว่าอาจเกิดจากธาตุไฟ กำเริบ หรือกินของแสลง ผู้ป่วยมักมีอาการจุก เสียด กินอาหารไม่ได้ ทุรนทुरาย ร้อนตามแข้งขา เป็นเหน็บชา ปัสสาวะบ่อย ๆ เป็นต้น.

ลมพหิ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีอาการปวดมาก ตามกระดูกสันหลัง ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๗๘] ตอนหนึ่งว่า “... เส้นนี้ชื่อปิงคลามันกลายเป็นลม พหิเมื่อแรกจับดังพิศมฺมทุบสมิงคลาขบย้อมขึ้น ตามกระดูกสันหลังทั้งซ้ายขวา...”, พหิวาตา หรือ พหิวาตาทัย ก็เรียก.

ลมพิษ ดู ประดงลม.

ลมพุทธรักษ์, ลมพุทธรักษ์ [-พุตทะยัก] น. โรคลม ชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการชัก กระสับกระส่าย ขบฟันตาเหลือก ตาเบิกกว้าง ปากเบี้ยว มือกำ เท้างอ แยกแข้งแยกขา ไม่มีสติ เป็นต้น ดัง คัมภีร์ชวตาร [๑๔/๔๓๒] ตอนหนึ่งว่า “... ลมพุทธรักษ์ให้ชักกระสับกระส่าย ให้ขบฟันเหลือกตา ให้มือกำเท้างอปากเบี้ยวจักขุแหก แยกแข้งแยก ขาหาสมปฤติมิได้ ลมจำพวกเหล่านี้เยียวยากนัก เป็นปัจฉิมที่สุดโรค แล้วพิจารณาดูทวาร หนักทวารเบา ถ้ายังอุ่นอยู่ให้แก้ต่อไป ประการ หนึ่งให้ดูผิวเนื้อ นิ้วมือกดลงแล้วยกขึ้นดูหา โลหิตมิได้ รอยนิ้วกดแล้วยกขึ้นเป็นรอยเขียวช้ำ อาการตัดแล...”, ลมลันนิบาตพุทธรักษ์ ก็เรียก.

ลมเพลมพัด ดู ไข้รำเพร่ำพัด.

ลมมฤตกิด น. โรคชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติ ของลมในเส้นลิกซินี ทำให้มดลูกเคลื่อน ผู้ป่วย

มืออาการปวดหลัง เจ็บท้องน้อย เสียสมดุล
ตกขาว กลั้นปัสสาวะไม่อยู่ เป็นต้น.

ลมรัตตมาต [-รัตตะคาค] น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วย
มีอาการเสียดแทงในท้อง สิวสวาย มีไข้ กิน
อาหารไม่ได้ หายใจขัด มีเสมหะในลำคอ ถ่ายมี
มูกปน มีลมในท้อง ปวดท้องบ่อย ๆ เป็นต้น
ดังตำรายาธิลาจารึกในวัดพระเชตุพน-วิมล
มังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร [๔/๓๑๘] ตอน
หนึ่งว่า "... จะกล่าวซึ่งลักษณะกำเนิดแห่งลม อัน
ชื่อวาริตวาชาโย เป็นคำรบ ๑๒ นั้นเกิดแต่กอง
รัตตมาตขึ้นมา มักกลายเป็นสันนิบาตเหตุว่าลม
รัตตมาตกองนี้ กระทำให้โทษทั้ง ๓ ประชุมพร้อม
ด้วยอรรถว่าเป็นเจ้าของแห่งสันนิบาต ถ้าเป็นไข้
อันใดอันหนึ่งก็ดีที่จะถึง ซึ่งเอกदानทุวณ
ตริโทษนั้นอาศัยแห่งรัตตมาตกองนี้กระทำให้
อาทิจคือให้เสียดแทงสิวสวาย ให้จับเป็นเพล
ให้บริโภคาอาหารมิได้ ให้หายใจขัด ให้เสมหะปะ
คอและอก ให้ตกทางคูทวารมิได้ขาด ให้ปวด
ลมอยู่เนื่องๆ ดังนี้ ฯ..".

ลมราชยักษ [-ราชชะยัก] ดู ลมราชยักษ, ลมราช
ยักษ, ลมราชยักษ.

ลมราชยักษ, ลมราชยักษ, ลมราชยักษ [-ราชทะยัก]
น. โรคลมชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการเป็นไข้ตัวร้อน
ชัก มือเท้ากำอ ลื่นกระด้างแข็ง คอแข็ง ตา
เหลือ้ง เป็นต้น ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๒]
ตอนหนึ่งว่า "... อันนี้ลมจำพวกหนึ่งชื่อราชยักษ
จับย้อมให้ชักทั่วทั้งกายให้ยกไปมาให้สะบัดต้น
คอแลปากให้แก้ต้นคางแลกระบอกจักษุจงได้
รู้สึกตัวแล...", ลมราชยักษ หรือ ราชยักษวาโย
ก็เรียก.

ลมลำบอง ดู ละบอง.

ลมสะอึก ดู สะอึก.

ลมสันนิบาตพุทธยักษ ดู ลมพุทธยักษ, ลมพุทธยักษ.

ลมอัษฎากาศ น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการชา
ทั้งตัว ขยับแขนขาไม่ได้ เชื่อมมึน เป็นต้น ตำรา
การแพทย์แผนไทยว่า เกิดจากความผิดปกติ
ของลมในเส้นอัษฎากาศ ดังคำอธิบายภาพแผน
นวด [๔/๙๙] ตอนหนึ่งว่า "... อัษฎากาศ จับหา
สติมิได้ เขม่นทั่วกาย-ขาไปทั้งตัวให้เสง...".

ลลิกา น. ไชข้อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของ
ธาตุน้ำ.

ละอองพระบาท ดูใน ละออง.

ละบอง น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการปวดบวม
ตามข้อต่างๆ อาจเกิดได้กับทุกข้อต่อของร่างกาย
ภายในข้อที่บวมนั้นมีน้ำเป็นเมือกข้น ดังคัมภีร์
ตักกศิลา [๑/๘๐] ตอนหนึ่งว่า "... ชื่อละบองกาล
บังเกิดแต่เมษะหญิงชายทั้งหลาย ถ้าแพทย์มิ
รู้สำคัญว่าลมจะโป่ง เปนภูษามาตสดัง ไม่รู้ถึงโรค
ศรีธันวรรณนั้นดูพิกาล แล้วให้ปล่อยปลิง
ประคบเท้า ยาร้อนกอกลมขับโลหิตออก ให้
หมอนวด คนใช้นั้นไม่สูเจ็บนักเที่ยวเดินไปได้
บวมตามข้อตามเกลียวปฏมาต ถ้าแพทย์ไม่รู้ถึง
โรค ทำพิศม์จะตายด้วยกาลหมื่นนี้...", ลมลำบอง
ก็เรียก.

ละออง น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกแรกเกิด
ถึงเด็กอายุไม่เกิน ๕ ขวบ ๖ เดือน ผู้ป่วยมีฝ้า
บาง ๆ เกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือ
บนลิ้น ฝ้าบาง ๆ นี้อาจมีสีต่าง ๆ กัน ทำให้มีชื่อ
เรียกแตกต่างกันไป นอกจากนี้ยังมีเจ้าเรือน
และชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามวันเกิดของผู้
ป่วยด้วย เช่น ละอองแก้ววิเชียร เป็นละอองที่
เกิดกับเด็กที่เกิดวันจันทร์ มีชาน้ำเป็นเจ้าเรือน
ละอองที่อาจทำให้มีอาการรุนแรงขึ้น ถึงตายได้
เรียก ละอองพระบาท เช่น ละอองมหาเมฆ

ละอองเปลวไฟฟ้า ละอองแก้ววิเชียร.

ละอองแก้วมรกต, ละอองแก้วมรกต น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันอังคาร มีช่างแดงเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีอาการหน้าเขียวคล้ำจนเกือบดำ ลิ้นกระด้าง คางแข็ง อ้าปากไม่ได้ ชักเท้ากำมือกำ ถ้ารักษาไม่หายอาจตายได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๖] ตอนหนึ่งว่า "... ที่นี้จะกล่าวลักษณะละอองแก้วมรกต เมื่อจะบังเกิดขึ้นนั้นร้ายนักมักให้หน้าเขียว ดำ ก็ดีแลให้ชักชักเท้ากำมือ อ้าปากมียอกให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ถ้าแก้มิพึงกุมารผู้นั้นจะตายเปนเที่ยง...". ดู ละออง ประกอบ.

ละอองแก้ววิเชียร น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันจันทร์ มีช่างน้ำเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีฝ้าบาง ๆ สีขาวเป็นมันเมือก เกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้น มักมีอาการท้องขึ้นท้องอืดมาก ท้องร่วนนับครั้งไม่ถ้วน เบื่ออาหาร เมื่อรุนแรงขึ้นผู้ป่วยจะมีไข้ นอนไม่หลับ สะดุ้งผวา ไอ่หมาก ชักตาเหลือกขึ้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๓๘] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะละอองแก้ววิเชียรนั้น ท่านให้พิจารณาดูในเพดานแลลิ้นแลกระพุ้งปากทั้ง ๒ ถ้าเห็นขาวดั่งกล่ำมะพร้าวยังไม่ได้ชูดนั้นชื่อว่าละอองพระบาทเกิดเพื่อหละแสงพระจันทร์กระทำให้ลงไปจนตาแดง จะนับเวลามิได้ส่วนลงก็ให้ลงไป ส่วนท้องขึ้นก็ขึ้นไปเปนกำลัง สมมุติว่าทั้งขึ้นทั้งลง แพทย์จะรักษายากนัก แลพิจารณาเพดานแลลิ้นแลกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ นั้นเห็นขาวปนมันเลือกดุจมะพร้าวทึนนั้น ชื่อว่าละอองแก้ววิเชียรเกิดเพื่อทรางน้ำ กระทำให้เลือกไปทั้งปากจะกินเข้า นมก็มิได้ ถ้าแพทย์วางยาขอบจึ่งตกไปที่เดียวมิได้ กลับขึ้นอีก ถ้าเลยยา มิชอบเปนแต่ประทุษอยู่...".

ดู ละออง ประกอบ.

ละอองทับทิม ดู ละอองเปลวไฟฟ้า.

ละอองเนียรกรรณ น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันศุกร์ มีช่างข้างเป็นช่างเจ้าเรือน ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร [๔/๓๑] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะกุมารกุมาร เกิดวันศุกร์ทรางข้างเป็นเจ้าเรือน ทรางเกลบเป็นทรางจร หละซื่อแสงพระจันทร์ ละอองซื่อ เนียรกรรณ ลมซื่อจรจรประจำทรางข้างวันศุกร์ ในอาการ ทรางข้างนั้นเขมามากขึ้นในเรือนไฟ ถ้าขึ้นหลายชั้นขึ้นมาแต่ลำคอถึงลิ้นแล้วดาบไปทั้งปาก ให้เือกแก่ง ให้ลงให้ราก กระจายน้ำ กินข้าวกินนมมิได้...", ละอองเนียรกันดี ก็เรียก. ดู ละออง ประกอบ.

ละอองเนียรกันดี ดู ละอองเนียรกรรณ.

ละอองเปลวไฟฟ้า น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันเสาร์ มีช่างโจรเป็นช่างเจ้าเรือน และทารกหรือเด็กที่เกิดวันอาทิตย์ มีช่างเพลิงเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีเม็ดหรือยอดสีแดงคล้ายสีชาดหรือสียอดทับทิม ผุดขึ้นมาตามฝ้าบาง ๆ ที่เกิดขึ้นในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้น เมื่อรุนแรงขึ้นมักมีอาการลิ้นกระด้าง คางแข็ง ตาค้าง ชักเท้ากำมือกำ ตัวร้อนจัด ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๘๐] ตอนหนึ่งว่า "... ที่นี้จะว่าด้วยละอองพระบาทอันชื่อว่าเปลวไฟฟ้า ละอองทับทิม กี่ว่าอันประจำ ทรางโจรนั้นต่อไปให้แพทย์ทั้งหลายพึงรู้โดยสังเขป ฯ อันว่าลักษณะละอองพระบาทอันชื่อว่าเปลวไฟฟ้า ละอองทับทิม กี่ว่านั้น เมื่อจะตั้งก็บังเกิดขึ้นเมื่อยอดแดงดั่งน้ำชาด มิฉะนั้นดุจดั่งยอดทับทิมกระทำพิศม์ให้ลิ้นกระด้างคางแข็งเลให้ตาแดง ให้ชักเท้า กำมือ ให้ตัวร้อนปนกำลัง ถ้าแก้มิทันท่านกำหนด

ไว้แต่เข้าจนเที่ยงตาย ถ้าแพทย์จะรักษาท่าน ห้ามอย่าให้วางยาอันร้อน เข้าเล่า น้ำมัน น้ำขมิ้นนั้นเลย ท่านให้แก้ด้วยยาอันเย็น หอม ผาด ขมนั้นจึงรอดชีวิตรลลของพระบาท ๗ ประการนี้ ดูกันฯ...", ละอองทับทิม ก็เรียก. ดู ละอองประกอบ.

ละอองพระบาท ดูใน ละออง.

ละอองมหาเมฆ น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันพฤหัสบดี มีช่างโคเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีเมื่อยอดสีม่วงคล้ำขึ้นในปาก เมื่อรุนแรงขึ้นจะมีอาการหน้าเขียว ชักเท้ากำมือกำตาซอสูง อุจจาระปัสสาวะไม่ออก ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๒๖] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะละอองพระบาท อันชื่อว่ามหาเมฆนั้น เมื่อจะบังเกิดตั้งขึ้นดั่งดอกกนกแบกขี้ กระทำพิศม้นนั้นมากล้นนัก จับให้หน้าเขียว ชักเท้ากำมือ แลให้ตาซอสูงแล้วให้อุจจารปัสสาวะมิดก...". ดู ละอองประกอบ.

ละอองแสงเพลิง น. ละอองที่เป็นกับทารกหรือเด็กที่เกิดวันพุธ มีช่างสะกอกเป็นช่างเจ้าเรือน ผู้ป่วยมักมีผื่นขาวตามกระพุ้งแก้ม ซึ่งเมื่อเป็นอยู่หนึ่งวันกับหนึ่งคืนแล้วจะเปลี่ยนเป็นสีเขียวคล้ำ เมื่อรุนแรงขึ้น ผู้ป่วยจะมีอาการเชื่อมมื่นท้องร่วง อุจจาระสีเขียว ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๑๖] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะละออง อันชื่อว่าแสงเพลิงนั้น บังเกิดขึ้นเพื่อทรงสกอ เมื่อแรกเกิดนั้นกระทำให้กระขาวข้างกระพุ้งปาก อยู่วันหนึ่งกับคืนหนึ่งก็ให้คล้ำเขียวเข้าดังใบไม้ แล้วทำพิศมให้เชื่อม มื่น ให้หลังท้องให้อุจจารนั้นเขียวดังใบไม้ด้วยเหตุว่าละอองนั้นล้นลงไปจับเอาไส้อ่อนแลชั่วนี้...". ดู ละออง ประกอบ.

ลำบอง ว. บวม.

ลำลาบ ก. เปื่อยลามเป็นแนวออกไป.

ลูกประคบ ก. เครื่องยาที่ห่อผ้า ผูกเป็นลูกกลม ๆ เมื่อจะใช้นำมาทำให้ร้อน เช่น นึ่ง แล้วนวดหรือคลึงบริเวณที่ต้องการ.

ลูกหนู น. ส่วนที่หนูขึ้นบนกล้ามเนื้อเวลาเอามือดึงหรือพันที่แขน ต่อมาน้ำเหลืองที่โตขึ้นและคล้ำได้เป็นก้อนบริเวณใต้หนู ใต้ขากรรไกรล่าง และใต้คาง.

โลมา น. ขน เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

โลหิตคลอบุตร น. โลหิตระดูของสตรีหลังคลอดบุตรซึ่งมีลักษณะเป็นลิ่มเป็นก้อน และอาจมีอาการอื่นร่วมด้วย เช่น ขบฟัน ตาเหลือก ตาซอสูง ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว.

โลหิตตกหมกขี้ น. โลหิตระดูอันเกิดจากโลหิตเน่าที่ไม่ได้รับการรักษา หรือรักษาแล้วไม่ได้ผล ทำให้โรคกำเริบ เกิดเป็นฝีต่าง ๆ เช่น ฝีมดลูกมานโลหิต.

โลหิตต้องพิฆาต น. โลหิตระดูที่ผสมกับโลหิตอันเกิดจากการกระทบกระแทก เช่น ตกต้นไม้, ถูกทุบตี, ทำให้โลหิตระดูมีลักษณะผิดปกติไป.

โลหิตทุจริตโทษ ๑ น. อาการอันเกิดขึ้นช่วงมีระดูที่ผิดปกติไปจากอาการที่เคยมีเป็นประจำ ซึ่งเมื่อมีระดูแล้วอาการเหล่านั้นก็ยังคงอยู่ หรือรุนแรงขึ้น หรืออาจมีอาการอย่างอื่นแทรกซ้อนเข้ามา.

โลหิตทุจริตโทษ ๒ น. ความผิดปกติของระดู รวมถึงอาการต่าง ๆ ที่เกิดร่วมกับความผิดปกติของระดู ตำรายาธิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า หมายถึงความผิดปกติของระดูอันเกิดในสตรีที่มีสามีแล้ว ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งโลหิตทุจริตโทษตามสาเหตุออกเป็น ๕

ประการ ได้แก่ โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร
โลหิตต้องพิฆาต โลหิตเน่า และโลหิตตกหมกซ้ำ.

โลหิตเน่า น. โลหิตระดูเกิดเน่าเสียทำให้มีอาการ
ต่าง ๆ แทรกซ้อน เช่น โลหิตเป็นพิษ เกิดผื่น
ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากโลหิตระดูร้าง
โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต และโลหิต
ตกหมก ซึ่งถูกปล่อยทิ้งให้เรื้อรังจนเน่าเสีย.

โลหิตปกติโทษ ๑ น. อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้นเป็น
ประจำทุกเดือนของสตรีแต่ละคน คัมภีร์มหา
โชตรัตว่า อาการนี้อาจเกิดจากแหล่งที่มาของ
โลหิตระดู ซึ่งจำแนกได้ ๕ ประการ คือ โลหิต
เกิดแต่หัวใจ (หทัย ชาดัง) โลหิตเกิดแต่ขั้วดี
(ปิตตัง ชาดัง) โลหิตเกิดแต่ผิวหนัง (มังสัง ชาดัง)
โลหิตเกิดแต่ เส้นเอ็น (นหารู ชาดัง) และโลหิต
เกิดแต่กระดูก (อัฐิรัง ชาดัง) โลหิตจากแต่ละ
แหล่งนี้อาจทำให้เกิดอาการก่อนมีระดูที่แตก
ต่างกันไป และเมื่อระดูมาแล้วอาการเหล่านั้นก็
จะหายไป, ปกติโลหิต ก็เรียก.

ปกติโลหิต ดู โลหิตปกติโทษ ๑.

โลหิตปกติโทษ ๒ น. อาการก่อนมีระดูอันเกิดขึ้น
เป็นประจำทุกเดือนของสตรีพรหมจรรย์ ความ
หมายนี้ปรากฏในตำรายาธิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม.

โลหิตระดูร้าง น. โลหิตระดูไม่มาตามปกติ มักทำให้
เกิดอาการเจ็บปวด ระดูอาจมีสีดำและมีกลิ่น
เหม็นเน่า สีเหมือนน้ำคาวปลา เหมือนน้ำขาวขำ
หรืออาจมีก้อน.

โลหิตตั้ง น. เลือด โลหิต เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒
สิ่งของธาตุน้ำ.

วรรณนางคราญ, วัฒนางคราญ ดูใน แม่ชื้อ.

วสันตฤดู [วสันตะรีดู] น. ๑. ช่วงเวลาของปีนับตั้ง
แต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

(ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่าด้วยฤดู ๓)
ซึ่งเป็นช่วงฤดูฝน. ๒. ช่วงเวลาของปีนับตั้งแต่แรม
๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ (ตาม
หลักวิชาการแพทย์ แผนไทยว่าด้วยฤดู ๖) ซึ่ง
เป็นช่วงต้นฤดูฝน.

วสันตเหมันตฤดู [วสันตะเหมันตะรีดู] ดูใน ฤดู ๔.

วสา น. มันทเลว (น้ำเหลือง) เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน
๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

วักกั น. ม้าม เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของ
ธาตุดิน.

วัสสานฤดู [วัสสานะรีดู] น. ช่วงเวลาของปีนับตั้ง
แต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐
(ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่าด้วยฤดู ๖)
ซึ่งเป็นช่วงที่มีฝนตกชุก.

วางชลลู่ ดู ปล่อยปลิง.

วางปลิง ดู ปล่อยปลิง.

วาทะสูตรโรค น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในสัน
หลัง ผู้ป่วยมีอาการเจ็บ ร้อน เหว และสันหลัง ไอ
ผอมแห้ง ผิวแห้งเป็นเกล็ด เหนื่อยหอบมาก ดัง
ตำรายาธิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล
มังคลาราม [๔/๒๗๕] ตอนหนึ่งว่า "... ลำดับนี้
จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค
อันชื่อว่าวาทะสูตร กล่าวคือโรคริตสีดวงอัน
บังเกิดในสันหลังนั้นเป็นคำรบ ๑๒ มีอาการ
กระทำให้เจ็บเหวและสันหลัง บางทีให้ร้อนใน
สันหลัง บางทีให้เฝือกเป็นกำลัง ให้ผอมแห้ง ให้
ตัวเป็นเกล็ด แล้วให้เหนื่อยหอบเป็นกำลังยิ่งนัก
ฯ...". ดู ริตสีดวง ประกอบ.

วาโยธาตุ ดู ธาตุลม.

วาโยธาตุสมุฏฐาน ดูใน ธาตุสมุฏฐาน.

วิจิตรนาวรร, วิจิตรนาวรรณ ดูใน แม่ชื้อ.

วิฆิกะโรค น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในดวงจิต

ผู้ป่วยมีอาการปวด แสบ หรือยอกในทรวงอก บ่อยๆ บิดตัวไปมาไม่ได้ สะบัดร้อนสะท้านหนาว กินอาหารไม่ได้ มีเหงื่อออกมาก เป็นต้น ดังตำรายาคิลจารึกในวัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม [๔/๒๖๗] ตอนหนึ่งว่า "... ลำดับนี้ จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ว่าด้วยลักษณะหฤศโรค อันชื่อว่าวิชิกษมะ บังเกิดขึ้นในดวงจิตนั้นเป็น คัมภ ๖ มีอาการกระทำให้แสบในทรวงอก และให้ยอกในอกอยู่เป็นนิจ จะไหวตัวไปมาก็มิได้ บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว จะบริโภคอาหารก็มิได้ ให้หัวเป็นกำลัง และให้เสโทตกหนัก ฯ..."

ดู ริตสีตวง ประกอบ.

วิญญานขันธ [วินยานะขัน, วินยานะขัน] น. กองวิญญาน ความรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕, วิญญานลักขันธ ก็เรียก.

วิญญานลักขันธ [วินยานลักขันธ] ดู วิญญานขันธ.

วิตานะโรค น. ริตสีตวงประเภทหนึ่ง เกิดที่ตา ผู้ป่วยมีอาการน้ำตาไหลตลอดเวลา มีขี้ตา คันตา ปวดแสบปวดร้อนในตา อาจมีแผลเปื่อยตามขอบตา เป็นต้น, ริตสีตวงตา หรือ หฤศโรควิตานะ ก็เรียก. ดู ริตสีตวง ประกอบ.

วิสติปถวิ [วิสะติปะถะวิ, วิสะติปัดถะวิ] น. ธาตุดิน ๒๐ ประการ อันได้แก่ ผม (เกศา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันตา) หนัง (ตโจ) เนื้อ (มังส) เอ็น (นหาวุ) กระดูก (อัฐฐิ) ไขกระดูก (อัฐฐิมิณฺหัง) ไต (ปิหัง) หัวใจ (หทัย) ตับ (ยกนัง) พังผืด (กิโถมกั) ม้าม (วัคกั) ปอด (ปัปผาสัง) ไส้ใหญ่ (อันตัง) ไส้ย่อย (อันตคฺคุณัง) อาหารใหม่ (อุทริยัง) อาหารเก่า (กริสัง) และสมองศีรษะ (มัตถเกมัตถลฺลุคัง). (มาจากคำ วิสะ หรือ วิสติ แปลว่า ยึดกับ ปถวิ แปลว่า ดิน).

เวชศาสตร์วิถึณณนา, เวชศาสตร์วรรณนา, เวชศาสตร์วรรณา

เวชศึกษา [เวดสิกสา, เวดชะสิกสา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง ชื่อเต็มว่า เวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป มี ๓ เล่ม ผู้เรียบเรียงและรวบรวมตำรานี้คือพระยาพิศณุประสาทเวช (คงถาวรเวช) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนเวชสโมสร โดยมีวัตถุประสงค์ดังปรากฏบนปกหน้าของตำราชุดนี้ว่า "... เวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม... เป็นสมุดคู่มือของหมอและพยาบาลใช้..." และมีรายละเอียดการจัดทำต้นฉบับดังคำนำในการจัดพิมพ์ตำรานี้ตอนหนึ่งว่า "... การศึกษาวิชาแพทย์ก็ไม่ใช่เป็นของง่าย ถ้าจับเค้าเงื่อนไม่ได้เสียแต่ต้นแล้วก็อาจจะทำให้พินเพื่อไป ขำพเจ้าจึงได้ค้นหาเค้าเงื่อนตามที่ได้ใช้เป็นวิธีสอนนักเรียนอยู่ ตามความรู้ซึ่งได้เห็นผลที่นักเรียนเข้าใจได้ง่ายกว่าวิธีอย่างอื่นบ้าง และเลือกคัดข้อความจากท่านผู้รู้ได้ทำไว้บ้าง รวบรวมเข้าเป็นหมวดเป็นตอนแต่ย่อ ๆ พอเป็นหลักไว้ในเบื้องต้นชั้นหนึ่ง หวังเพื่อจะให้ เป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ที่มีความประสงค์จะศึกษาเล่าเรียน เชื่อว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่าที่จะไม่มีวิธีศึกษาเช่นนี้ไว้เป็นเน..." ตำราชุดนี้พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ (ธนบุรี) เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ต่อมาได้มีการพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๑ มีเนื้อหาว่าด้วยยึก ๔ ประการของผู้เป็นแพทย์ ได้แก่ การรู้ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค การรู้จักชื่อโรค การรู้จักยาสำหรับแก้โรค และการรู้ว่ายาละจะแก้โรคชนิดใด รวมทั้งมีตำรับยาแก้โรคหลายขนาน ในตอนท้ายยังมีบทว่าด้วยจรรยาแพทย์, เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๒ มีเนื้อหา

ว่าด้วยมูลเหตุของโรค ชาติทั้ง ๔ และสมุฏฐานของโรค ๕ ประการ รวมทั้งยาแก้โรค ชาติวิธการ และวิธีการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ อันเป็นวิธีการแพทย์แผนปัจจุบัน, เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม ๓ มีเนื้อหาว่าด้วยบท ชุมมุนเทวดา และให้ไว้ครู และตำรับยาแก้โรคต่าง ๆ.

เวชศาสตร์วิถึณณา [เวชศาสตร์วันนะนา, เวดสาตวันนะนา] น. ตำราการแพทย์แผนไทยชุดหนึ่ง มี ๕ เล่ม บนปกหน้าระบุชื่อผู้เรียบเรียงว่า "... เวช-ศาสตร์วิถึณณา ตำราแพทย์แบบเก่า เล่ม... สุ่มวรกิจพิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่าน พระยาประเสริฐสัตตารัง (หนู) บิดา..." ตำราชุดนี้พิมพ์จำหน่ายโดยโรงพิมพ์พิศาลบรรณินดี (กรุงเทพ ฯ) ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๐, เขียนว่า เวชศาสตร์วิถึณณา เวชศาสตร์วรรณนา หรือ เวชศาสตร์วรรณนา ก็มี, เวชศาสตร์วิถึณณา เล่ม ๑ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์สรรพคุณ และ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ รวม ๒๐๐ หน้า (หน้า ๑-๒๐๐), เวชศาสตร์วิถึณณา เล่ม ๒ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๕ คัมภีร์กับ ๑ ตำรา ได้แก่ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์สมุฏฐานวินิจัย คัมภีร์จะละนะสังคหะ คัมภีร์ชวดาร คัมภีร์ตักกะศิลา และตำราอุจจาระธาตุ รวม ๒๐๒ หน้า (หน้า ๒๐๑-๔๐๒), เวชศาสตร์วิถึณณา เล่ม ๓ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๑ คัมภีร์ คือ คัมภีร์ประณมจินดา รวม ๒๑๓ หน้า (หน้า ๔๐๓-๖๑๐), เวชศาสตร์วิถึณณา เล่ม ๔ มีเนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ปฐมจินดา คัมภีร์มหาโชตรัต และคัมภีร์ภักษัย รวม ๒๐๒ หน้า (หน้า ๖๑๑-๘๑๒), เวชศาสตร์วิถึณณา เล่ม ๕ มี

เนื้อหาประกอบด้วยคัมภีร์ ๕ คัมภีร์ กับ ๓ ตำรา ได้แก่ คัมภีร์อภัยสันตา คัมภีร์มัญจุสารวิเชียร ตำราอุทรโรค คัมภีร์มุขโรค คัมภีร์อติสาร คัมภีร์มรณญาณสูตร ตำรายาเตร็ด และตำรายาพิเศษค่ากลอน รวม ๒๐๗ หน้า (หน้า ๘๑๓-๑๐๑๘).

เวทนากขันโธ [เวทะนากขันโท] ดู เวทนาขันธ.

เวทนาขันธ [เวทะนากขัน] น. กองเวทนา ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นขันธ ๑ ที่เป็นนามธรรมในขันธ ๕, เวทนากขันโธ ก็เรียก.

คอเสมหะ ดูใน สมุฏฐานเสมหะ.

คักการะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นในทวารหนัก ผู้ป่วยมีอาการแสบร้อนในทวารหนัก บางทีให้น้ำเหลืองไหลอยู่ตลอด ดังในหนังสือ สมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า "...ลำดับนี้ จะกล่าวด้วยลักษณะโรคอันชื่อว่าคักการะ กล่าวคือโรคฤศดวงอันบังเกิดขึ้นในทวารหนักนั้นเป็นคำรบ ๑๔ มีอาการกระทำให้แสบร้อนในทวารหนักกลางที่ให้น้ำเหลืองไหลอยู่เป็นนิจ...", ลักกระโรค ก็เรียก. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

คิสิริฤดู [สิริระริดู] ดูใน ฤดู ๖.

ศุญทะกะลา น. ลมประจำเส้นปิงคลา.

สกะถานะโรค ดู สกะถานะโรค.

สติ [สะติ] น. ความรู้สึก ความรู้สึกตัว เช่น ได้สติ ฟิ้นคืนสติ ลื่นสติ ความรู้สึกผิดชอบ เช่น มีสติ ไร้สติ ความระลึกได้ เช่น ตั้งสติ กำหนดสติ. (ป.; ส. สมุฏติ).

สมประดี, สมปฤดี, สมปฤดี [สมประ, สมประวี, สมประวี] น. ความรู้สึกตัว มักใช้เข้าคู่กับคำ สติ เป็น สติสมประดี เช่น ไม่ได้สติสมประดี. (ส. สมุฏติ; ป. สติ).

สมุฏฐานของโรค น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์แผนไทยจำแนกออกได้เป็น ๔ สมุฏฐาน คือ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน และกาลสมุฏฐาน แต่บางตำราเพิ่มประเทศสมุฏฐาน และพฤติกรรมของมนุษย์ ที่ทำให้เกิดโรค.

สมุฏฐานวาตะ น. ที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรคอันเกิดจากลม แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ได้แก่ หทัยวาตะ (ลมในหัวใจ อันทำให้หัวใจทำงานเป็นปรกติ) สัตตกวาตะ (ลมที่ทำให้เกิดอาการเสียดแทงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย) และสุมनावาตะ (ลมในเส้น อันทำให้เกิดอาการปวดเมื่อย).

สมุนไพรร น. ๑. ผลิตผลธรรมชาติอาจได้จากพืช สัตว์แร่ธาตุ หรือจุลชีพ ซึ่งนำมาใช้เป็นยาได้ หรือใช้ผสมกันตามตำรับยาเพื่อบำบัดโรคหรือบำรุงร่างกาย. ๒. (นิยามตามมาตรา ๓ แห่งพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒) พืช สัตว์ จุลชีพ ธาตุวัตถุ สารสกัดดั้งเดิมจากพืชหรือสัตว์ที่ใช้หรือแปรรูป หรือผสม หรือปรุงเป็นยาหรืออาหาร เพื่อการตรวจวินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือส่งเสริมสุขภาพร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ และให้หมายความรวมถึงถิ่นกำเนิดหรือถิ่นที่อยู่ของสิ่งดังกล่าวด้วย.

สรรพคุณเภสัช น. ระบบวิชาความรู้ที่ว่าด้วยคุณสมบัติของสิ่งที่เป็นยา จัดเป็นหลักวิชาด้านเภสัชกรรมไทย ๑ ใน ๔ หมวดวิชา อันได้แก่ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม ตำราเภสัชกรรมไทยว่า การรู้สรรพคุณยาจำเป็นต้องรู้รสของตัวยาก่อน เมื่อรู้รสของตัวยาลแล้ว ก็ารู้สรรพคุณของตัวยาโบราณแบ่งรยาออกเป็น รสประธาน ๓ รส

(รสเย็น รสร้อน รสสุขุม) รสยา ๕ รส (รสผาด รสหวาน รสเปรี้ยว รสขม รสเผ็ดร้อน รสมัน รสหอมเย็น รสเค็ม และรสเปรี้ยว) เป็นต้น.

สลักเพชรจม ก. อาการปวดสะโพก.

ส้วงเลื่อนทวารเบา ดูใน บานทะโรค.

สวิงสวาย ก. อาการที่รู้สึกใจหวิว วิงเวียน คลื่นไส้ ตาพร่า จะเป็นลม.

สองคลองสันนิบาต ดู สันนิบาตสองคลอง.

สกะถานะโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นที่ริมทวารหนักข้างในลักษณะคล้ายเดือยไก่ ผู้ป่วยมีอาการคล้ายไข้เหลือง บางทีรู้สึกร้อน รู้สึกหนาว เมื่อยตัว ท้องผูกเวลาถ่ายมีเลือดปนออกมา ดังในหนังสือสมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ หอสมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า "... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าสกะถานะ กล่าวคือฤคดวงอันบังเกิดขึ้นริมทวารหนักข้างในนั้น เปนค้ำรบ ๑๖ มีสรรพณาดังเดือยไก่ มีอาการกระทำให้จับดูไข้เหลือง ลางที่ให้ร้อนให้หนาว ลางที่ให้เมื่อยทั่วสาระร่างกาย ถ้าอุจจาระผูกเข้าทวารใดแลเดือยออกมาโดยกำลังลมพานยอตเข้าโลหิตก็แตกออกมา โรคนั้นก็กำเริบขึ้นดูจกล่าวมาดังนี้...", เขียนว่า สกะถานะโรค ก็มี. ดู ริดสีดวง ประกอบ.

สะบักจม น. อาการที่ปวดเมื่อยบริเวณบ่าและสะบัก เกิดจากการหดเกร็งของกล้ามเนื้อ ทำให้เลือดลมเดินไม่สะดวก เนื่องจากเส้นเอ็นอยู่ลึกไม่สามารถดึงขึ้นได้โดยง่าย.

สะอึก ก. อาการที่หายใจสะดักเป็นระยะ เนื่องจากกะบังลมหดตัวและช่องสายเสียงปิดตามทันทีทันใดในเวลาเดียวกัน, ลมสะอึก ก็เรียก.

ลักกระโรค ดู คักการะโรค.

สังฆารขัน [สังฆาณขัน, สังฆาระขัน, สังฆาณระขัน] น.

กองสังขาร ความคิด เป็นชั้นที่ ๑ ที่เป็นนามธรรมในชั้นที่ ๕.

สังเสทชะ, สังเสทชะ [สังเสทชะ] น. สัตว์ที่เกิดในเปลือกตมขึ้นและ หมักหมมเน่าเปื่อย เช่น กิมีชาติ.

สัญญาชนัน น. กองสัญญา, ความจำ, เป็นชั้นที่ ๑ ที่เป็นนามธรรมในชั้นที่ ๕.

สัญญาณ น. จุดหรือตำแหน่งสำคัญบนร่างกายที่ใช้ในการนวดรักษาโรคแบบราชสำนัก ซึ่งมีความสัมพันธ์กับเส้นประธานสิบ.

สัตตโกฐ, สัตตโกฏ ดู โกฎทั้ง ๗.

สัตตกาวตะ [สัตตตะกะวาตะ] ดูใน สมุทฺฐานวาทะ.

สัตวชาติ น. สัตว์, จำพวกสัตว์.

สัตววัตถุ, สัตว์วัตถุ น. สัตว์หรือส่วนใดอวัยวะใดของสัตว์ซึ่งใช้เป็นยา หรือเป็นส่วนผสมในตำรับยา เช่น ปลาช่อน ดีจระเข้ กระดุกควายเผือก ชะมดเข็ด แวนกยูง ในตำราเภสัชกรรมไทย แบ่งสัตว์วัตถุออกเป็น ๓ จำพวก ได้แก่ สัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์อากาศ.

สันทฆาต, สันทฆาต, สันทฆาฏ น. ๑ เส้นที่มีจุดเริ่มต้นบริเวณขอบเชิงกรานด้านหน้า แล่นถึงตาตุ่ม เส้นด้านบนจะแล่นไปทางด้านหลัง ขึ้นข้างกระดูกสันหลัง ถึงบริเวณต้นคอ หายหายขึ้นศีรษะ แล้วลงมาที่แขน เส้นที่อยู่ด้านขวา เรียกเส้นสันทฆาตขวา เส้นที่อยู่ด้านซ้าย เรียกเส้นสันทฆาตซ้าย. ๒. โรคเกี่ยวกับเส้นชนิดหนึ่ง ทำให้มีอาการจุกเสียดหน้าอก ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๑๑๙] ตอนหนึ่งว่า "... ๓. เส้นนี้สันทฆาตขวา แก้อยกอก สลักอก ๗. เส้นนี้

สันทฆาตซ้าย แก้อยกอกตั้งเป็นหนอง...". ๓. โรคชนิดหนึ่ง เกิดจากการกระทบกระแทกชอกช้ำอย่างแรง เช่น ตกต้นไม้ ถูกทุบถองโถมตี ทำให้เกิดเลือดออก เป็นลิ่ม เป็นก้อน แห้ง หรือเน่าเสียอยู่ภายใน เรียก โลหิตต้องพิฆาต ในสตรีอาการอาจรุนแรงหากเกิดขณะมีระดู แบ่งเป็น ๔ ชนิดตามความรุนแรงของโรค ได้แก่ เอกสันทฆาต โทสันทฆาต ตรัสสันทฆาต และอาสันทฆาต.

สันตปปักคี [สันตปปักคี] น. ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น ทำให้ร่างกายอุ่นเป็นปกติ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ชนิดของธาตุไฟ.

สันตุมิต [สันตุมิต] น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากการกระทบกระเทือนทำให้ชอกช้ำ ผู้ป่วยจะมีอาการไข้ตัวร้อน มือเท้าเย็น เป็นผื่นขึ้นทั้งตัว ถ่ายเป็นมูกเลือด ปวดมวนในท้อง กระหายน้ำ กินข้าวกินนมไม่ได้ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๗๐] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักขณตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อว่าสันตุมิต โทษเกิดเพื่อไข่อภิกขเว ในเมื่อรู้เดินรู้วิ่งแลลุ่มลงถูกไม้ดินก็ดี หน้าแลงมูก แลหน้าอกลงกระทบฟกช้ำแห่งใดๆ ก็ดี ย่อมเปนไข่อภิกขเวสิ้น กระทำให้จิบให้ตัวร้อนมือเท้าเย็น ให้บิดตัวบ้างให้ เปนเมดเปนยอด้ขึ้นทั้งตัว สมมติว่าออกหัด ครั้นจมน้ำเข้าไปก็ทำให้หลังท้อง เปนมูกเลือด จะนับเวลาไม่ได้ ให้ปวดมวนให้กระหายน้ำนัก แล ให้ชักมึนให้ออ กินเข้านมนั้นมิได้ ท่านให้แก้จึงดี จะได้ส่วนหนึ่ง เสียสองส่วน...". ดู ตานจร ประกอบ.